

Ураимов К.М.

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ КӨНҮГҮҮЛӨРДҮН РОЛУ
(өзбек мектептеринин мисалында)

Ураимов К.М.

РОЛЬ УПРАЖНЕНИЙ В ИЗУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
(на примере школ с узбекским языком обучения)

K.M. Uraimov

THE ROLE OF EXERCISES IN MASTERING THE KYRGYZ LANGUAGE
(on the example of schools with the Uzbek language of instruction)

УДК: 811.512.154

Мамлекеттик тил, тил үйрөнүү, окутуу технологиялары, окутуунун инновациялык технологиялары, интерактивдүү усулдар, улуттук эмес мектептерде кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери, кеп өстүрүү жумуштары, көнүгүүлөр системасы, тилдерди салыштыруу, көнүгүүлөр системасынын кеп өстүрүүдөгү мааниси, өзбек жана орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу, текст, текст менен иштөөнүн жаңыча ыкмалары, коммуникативдик көнүгүүлөр жана алардын түрлөрү, өтүлүүчү материалдардын зарылдыгы, кызыктуулугу жана анын методикасынын дал келиши, тил үйрөтүү сүйлөшүү (кеп куруу) же зарыл болгон маселенин тегерегинде иштөө, учурдагы тилге болгон мамиле, бөтөн тилди окутууда окуучуларды ошол тилдин грамматикасынын өзгөчөлүгү жана коммуникативдик сүйлөмдөрү менен тааныштыруу – алардын кептик билгичтигин жана көндүмүн камсыз кылуучу каражат, кыргыз тилинде сүйлөө кебинин маданиятына калыптандыруу, тилдик көнүгүүлөр, кептик көнүгүүлөр, котормо көнүгүүлөр, трансформатордук көнүгүүлөр, подстановканык көнүгүүлөр, суроо-жооп көнүгүүлөрү, коммуникациялык көнүгүүлөр, текст, тексттен кийинки тапшырмалар, тажрыйбалар, жыйынтыктар.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил, тил үйрөтүүдөгү актуалдуу маселелер, инновациялык технологиялар, коммуникативдик көнүгүүлөр.

Государственный язык, изучение языков, обучение технологии сотрудничества, инновационные технологии и интерактивные методы обучения, актуальные проблемы обучения в национальных школах с негосударственным языком, сопоставление языков, языковые навыки, повышение профессиональной подготовки, обучение кыргызскому языку в школах с узбекским и русским языком обучения, текст и разные виды работ с текстом, навыки общения по-новому, виды коммуникативных упражнений, необходимость пройденных материалов; соответствие методики преподавания и заинтересованности учащихся; развитие разговорной речи учащихся, развитие коммуникативных способностей, умение логично строить свою речь вокруг обсуждаемого предмета; провести сопоставительный анализ между своим родным языком и изучаемым, особенностями грамматики, морфологии и синтаксиса изучаемого

языка; проанализировать с учащимися наиболее допускаемые типичные ошибки и умение обходить их. Для закрепления пройденных тем используются разнообразные формы упражнений: языковые упражнения, переводческие, постановочные упражнения, упражнения в форме вопросов и ответов, коммуникативные упражнения, написание эссе, диктантов и сочинений, различные формы работы с текстом, после текстовые задания, умение обобщения, умение анализировать и пересказать текст, опыты и заключения.

Ключевые слова: государственный язык, языковые проблемы, инновационные технологии, упражнения коммуникаций.

State language, teaching technology of cooperation innovative technology and interactive teaching methods, actual problems of teaching in national schools with non-state languages, comparing languages, language skills, professional development, teaching the Kyrgyz language in schools with Uzbek and Russian languages of instruction, text and different types of work with text, communication skills in a new way? Types of communicative exercises, compliance with teaching methods and student interest; the development of students' conversational speech, the development of communication skills, the ability to logically build their speech around the subject under discussion; to carry out a comparative analysis between their native language and the studied one, especially the grammar, morphology and syntax of the language being studied; analyze with students the most acceptable common mistakes and the ability to circumvent them. To consolidate the topics covered, various forms of exercises are used: language exercises, translation, staged exercises, exercises in the form of questions and answers, communication exercises, writing essays, dictations and essays, various forms of working with text, following textual tasks, generalization skills, ability to analyze and retell the text.

Key words: state language, teaching language, innovative technology, of teaching, communication exercises.

Чыгыш адабиятынын дүйнөсүндө чолпондой жанган философ акын Жусуп Баласагындын тил жөнүндө «Илим менен билимге көпүрө тил, көкөлөткөн адамды тили деп бил...», - деп өтө таамай айткан сөзү бир эле тилчилердин эле эмес жумурай журттун

калың катмарына суудай сиңип кеткен деп айтууга толук негиз бар. Анткени бүгүн ар бирибиз тил үйрөнүү же тил үйрөтүү маселесинде көбүрөөк ойлоно баштадык. Башкача айтканда, балдарга көп тил үйрөтүү мезгил талабы экендигин түшүнүп жеттик. Бул багытта мугалимдер эле эмес, ата-энелер да астейдил көңүл коюп, балдарына атайын жалданма мугалимдерди жалдашып, же курстарга окууга бере баштагандыгы буга далил боло алат. Тил үйрөтүү же үйрөнүү маселелери жөнөкөй эле чечилип кала турган маселе эмес. Билген адамга өтө татаал процесс.

Тилди үйрөтүү белгилүү бир теманын тегерегинде жүргүзүлүп, ал билим берүүнүн негизги принцибине жооп берип турушу керек. Өтүлүүчү материалдын зарылдыгы, кызыктуулугу жана анын методикасынын дал келиши талапка жооп берет. «Тил үйрөтүү сүйлөшүү (кеп куруу) же зарыл болгон маселенин тегерегинде иштөө менен чектелбеси керек. Анткени көпчүлүк окуучулар баа үчүн гана убактылуу окуп, аны курулай жаттоо менен гана чектелишип, башка мезгилде үйрөнүп жаткан тилдин зарылдыгы болбогондуктан аны таптакыр колдонбой деле коюшат» [4, 7].

Чындыгында тил үйрөтүүдө биздин кетирген орчундуу кемчилигибиздин бири – бул тилди грамматикалык түшүнүктөргө көбүрөөк басым жасаганыбыз. Башкача айтканда тилдин грамматикасын гана карап, аны да эски «багаж» боюнча эле калтырып, улам жаңы ачылыштарга маани бербей келе жатканыбыз айрыкча тилчи мугалимдер үчүн орчундуу маселелердин бири. Кыргыз тилин окутуу учурда мезгил талабына ылайык жүрүп жатат деп айтууга болот. Бирок улуттук эмес мектептерде да эле болсо кыргыз тилин үйрөтүү маселелеринин чечилбей келе жаткан жактары бар. Биздин изилдөөбүзгө жана айрым социалдык сурамжылоо жумуштарыбыздын жыйынтыгына ылайык Кыргыз Республикасынын түштүгүндө басымдуулук кылган улуттук эмес мектептерде (анын ичинен өзбек мектептеринде) 1990-жылдан бери карай окутулуп келе жаткан кыргыз тилин үйрөтүү маселелери актуалдуу бойдон калууда. Биз тараптан жүргүзүлгөн илимий байкоолор (2004-2015) бир нече маселелердин чечилишине түрткү болду. Мисалы өзбек мектептеринде кыргыз тили жана адабияты сабактарынын сааттык чен бирдиктеринин өсүүсү (2 сааттан 3 саатка көбөйгөн), 1-класстан тартып, 11-класска чейин окуу китептеринин министрлик тарабынан басылып чыгышы, өтө аз болсо да усулдук эмгектердин жарык көрүшү. Мындай аракеттердин болушу кубанарлык көрүнүш. Бирок, сунушталган окулуктардын методикалык колдонмолору, сөздүктөр да эле аз. Айрым мугалимдер белгилеп кеткендей окуу программасы менен окуу

китептериндеги материалдар бири-бирине дал келбейт. Демек календардык-тематикалык планды түзүүдө да кыйынчылыктар бар.

Мындай жагымсыз жагдайлардын жаралышынын себеби, тилибизге мамлекеттик тил деген статус берилгенине 30 жыл болсо да да эле кетенчиктеп, эмнедендир кооптонгондой мамиле кылабыз. Өлкөбүздө жашаган башка улуттун өкүлдөрүнө мамлекеттик тилдин ордун, маанисин, зарылдыгын ачып бере албай келебиз. Буга кайра эле мугалимди күнөөлөйбүз. Ооба, айрым кесиптештерибиз ушундай кайдыгерликке жол бериши мүмкүн. Ошондой экен алардын эмне үчүн андай кемчиликтерге жол берип жаткандыгын карап көрөлү. «Биздин иликтөөбүзгө караганда, биринчи себеби: мугалимдин социалдык шартынын начардыгы, коммуналдык камсыздоонун дээрлик жоктугу, окутуу ишине өтө аз убакыт сарпташы (2-3 саат). Сабакка даярданууга убакыттын жетишсиздиги, сабакка тиешеси жок кагаз иштеринин көптүгү. Бир эле темп, же бир эле структура менен сабак өтүүнү көнүмүшкө айландыруу да окуучулардын кыжырын келтирет, тажатат» [5, 108].

Мындай маселелер абдан көп жана ал ошол көйгөй бойдон калууда.

Биз жогоруда белгиленип жаткан маселелерди эске алып, өзбек мектептеринде кыргыз тилин үйрөтүүнүн төмөндөгүдөй инновациялык ыкмаларын сунуштоону туура таптык.

Интенсивдүү байланыштуу тексттерди тандоо кыргыз тилин үйрөнүүгө кызыгууну пайда кылуунун маанилүү шарттарынын бири. Сүйлөмдөрдү которуу, суроолорду түзүү, тексттердин мазмунун толук же бөлүктөр боюнча сүйлөп берүү, текстти толуктоо же зарыл болсо кайра түзүү сыяктуу иштер жүргүзүлүшү керек.

«Текст менен иштөөнү көнүктүрүү, тилчилер практикада жүргүзгөндөй 3 этап менен жүргүзүлүшү талапка ылайык.

1. Текстти талдоого чейинки жүргүзүлгөн иштер.
2. Текст үстүндө иштөө.
3. Тексттен кийинки тапшырмалар» [2, 31].

Мисалы: Этишти өтүүдө теманы тандаган соң, этиш боюнча кластер түзүү сунуш кылынат. Окуучулар кластерди алгач жекече, андан соң жуптарда иштешет. Кластер кеңири жана колдонууга ыңгайлуу ыкма. Кластерге бөлүштүрүү окуучунун кандайдыр бир тема боюнча эркин ойлоосуна жардам берет. Ал идеялардын ортосундагы байланыштар жөнүндө ой жүгүртүүнү системалаштыруу үчүн колдонулат. Белгилүү бир тема боюнча окуучунун билимине, түшүнүгүнө жол ачкан ишмердүүлүктүн жазма түрү. Кластерге бөлүштүргөндө ошол темага байланышкан

сөздөрдү же сүйлөмдөрдү жазышат пайда болгон идеяларды ага байланышы бар көрүнүштөгү идеяларды байланышта көрсөтөт, идея же убакыт бүткөнчө жазууну улантат. Жазууда ойлордун сапатына көңүл бурулбайт.

Текст менен иштөөдө **ББкБ** ыкмасын колдонууга болот. (**Б** - билем, **БК** - билгим келет, **Б** - билдим)

Билем бөлүмүндө окуучулар тандалып алынган текстке жараша кыргыздын улуттук баш кийими – тебетей жөнүндө билгендерин, өзүлөрү күмөн санабаган негизги маалыматтарды жазышат.

Билгим келет бөлүмүндө окуучулар өзүлөрүн кызыктырган, күмөн санаган, талаш жараткан, кызыккан суроолорун жазышат.

Билдим бөлүмүн текст менен таанышкан соң толтурушат.

«Жогорудагыдай ыкмалар окуучулардын оозеки жана жазма кебин, ой жүгүртүүсүн өстүрөт, өзүнүн оюн эркин, системалуу берүүгө, жуптарда, топтордо идеяларды жалпылоого көнүктүрөт жана материалды көпкө чейин эсинде сактоого мүмкүнчүлүк түзөт» [5, 32].

Башка тилди окутуу методунда, жалпы эле окутуу процессинде көнүгүү проблемасына көптөгөн методисттер кайрылып, өзүлөрүнүн мамилелерин, көз караштарын билдирип келишкен. Бул багытта И.А.Бимдин, В.А.Бухбиндин, Е.И.Вишне夫斯基дин, М.С.Ильиндин, Е.И.Пассовдун, М.Ф.Строниндин, С.Ф.Шатиловдун эмгектерин атоого болот.

«Көнүгүү – бөтөн тилди окутуу процессинин фундаменталдуу компоненттеринин бири. Ал бөтөн тилди окутууда окуучуларды ошол тилдин грамматикасынын өзгөчөлүгү жана коммуникативдик сүйлөмдөрү менен тааныштырып, алардын кептик билгичтигин жана көнүгүүнү камсыз кылуучу каражат. Көнүгүүлөр төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- Көнүгүүгө баш аламандык таандык эмес, көнүгүү белгилүү негизде агайын түзүлөт;
- Ар бир көнүгүү белгилүү бир максатта колдонулуп, баланын тигил же бул ишмердүүлүгүн калыптандырат.
- Көнүгүү баланын машыгууларын өнүктүрөт.
- Көнүгүү адекваттуу болуусу зарыл, белгилүү бир максатка жетүү үчүн көнүгүүнүн мүмкүнчүлүгү.

Бөтөн тилди үйрөнүү үч функционалдык аспектилери менен каралат. Лингвистикалык, психологиялык жана социолингвистикалык аспектилери. Бул үч аспекти тең практикалык максатты көздөйт» [6, 28].

Белгилүү методист Н.Ф. Талызина айткандай, жооп алуу төмөндөгүдөй максатты алып жүрүүгө тийиш:

а) программада белгиленгендер окуучулар тарабынан аткарылып жатабы?

б) ал туура аткарып жатабы?

в) аткарып жаткан болсо, иштин абалы программанын талабынын ошол этабына туура келеби?

г) натыйжада окуучулардын билгичтиктери, көндүмдөрү калыптанып жатабы?

Бизге белгилүү болгондой бөтөн тилдүү чөйрөдө тилди үйрөтүүдө окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү колдонулат:

- 1) сүйлөө,
- 2) окуу,
- 3) угуу,
- 4) жазуу.

Бөтөн тилде сүйлөөгө үйрөтүү сүйлөө жолу менен окууга үйрөтүү, окуу аркылуу жазуу жазуунун жардамы менен ишке ашат.

Бөтөн тилди окутууда көнүгүүлөрдүн төмөндөгүдөй түрлөрү колдонулат:

1) Тилдик көнүгүүлөр. Мисалы: ө, ү, ң, тыбыштары катышкан сөздөрдү жазгыла. Өрүк, үкү, жаңгак, жаңы, өтүк, үч. ж. б.

2) Кептик көнүгүүлөр. Мисалы: Окуган тексттерди айтып бер.

3) Котормо көнүгүүлөр, сүйлөмдөрдү түздөнтүз которуу керек. Мисалы: *Биз жыл сайын Ысык-Көлдө эс алабыз. Биз ҳар йили Исик-Кўлда дам оламиз.*

4) Трансформатордук көнүгүүлөр. Бөтөн тилдеги сүйлөм түзүү өзгөчөлүгү жана сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдөгү алган ордун тааныштыруу максатында колдонулат. Мисалы, *Асан китеп окуп жатат.* (мугалим) *Керим окуп жатат.* (окуучу).

5) Подстановккалык көнүгүүлөр. – Диалог-монолог түрүндөгү көнүгүүлөр, сахна үчүн жазылган тексттер.

6) Суроо-жооп көнүгүүлөрү, мында суроо-жооп иретиндеги материалдар көп болот, б.а. диалог түрүндө болот.

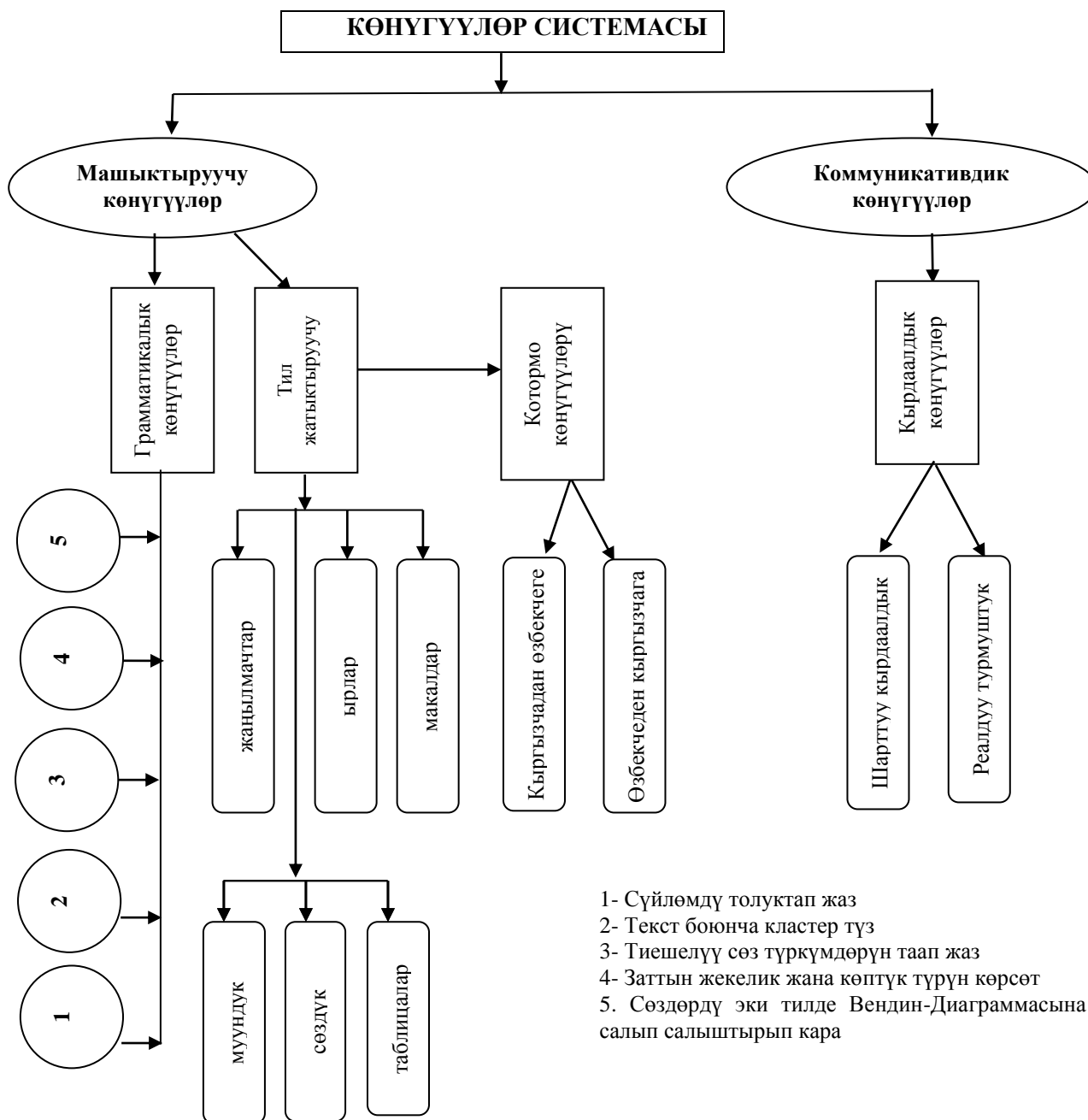
7) Коммуникациялык көнүгүүлөр, окуучулардын өз алдынча аткарган иштеринин негизинде аткарылуучу жумуштар [7, 21].

Бөтөн тилди окутуунун эң негизги максаты жана багыты ошол үйрөнүп жаткан тилде окуучулардын кебин өстүрүү жана аны калыптандыруу болуп эсептелет. Ал эми кеп, көнүгүүлөрдүн жардамы менен гана өсүп келет. Кыргыз тилин улуттук мектептерде окутуу методикасында көнүгүүлөр боюнча фундаменталдуу эмгектер жок, бирок, кыргыз тилин үйрөнүүдө кандай көнүгүүлөрдү колдонуу натыйжалуу болорун кызыккан усулчу-окумуштууларыбыз албетте бар. Мисалы Б.Касымова, А.Карыбаева, А.Осмонкулов, С.Кондучалова, С.Рысбаев, А.Умаралиев, Н.Абылаева сыяктуу методисттерибиз өзүлөрүн эмгектеринде бөтөн тилдерди кантип окутуу

керек экендигине токтолушкан».

Бүгүнкү күндө коммуникативдик көнүгүүлөрдү үйрөтүү заман талабына ылайык экендигин байкоого болот. (Анын модели 16-сүрөттө берилген).

Анткени тилди үйрөтүү анын грамматикасы менен гана байланышпайт, анын коомункативдик байланышына да тиешелүү деген жыйынтыкка келдик.

16-сүрөт. Кеп өстүрүү үчүн түзүлгөн көнүгүүлөр системасы.

Жыйынтыгында балдардын кыргыз тилин үйрөнүүсүндө сүйлөө кебинин өсүүсүнө өбөлгө болуучу тилге жатыктыруучу көнүгүүлөр системасынын канчалык натыйжалуу экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Анда балдар биринчиден, кыргыз тилине болгон мамилесин, көз карашын оңдойт;

– экинчиден, кыргыз тилиндеги кыймыл-аракети билдирген сөздөрдүн же этиштин категориялары жана лексико-грамматикалык маанилери боюнча толук түшүнүк алышат;

– үчүнчүдөн, кыргыз тилинде сүйлөө кебинин маданиятына калыптанышат;

– төртүнчүдөн, эне тили менен кыргыз тилин салыштырып үйрөнүүгө багыт алышат;

– бешинчиден, кыргыз жана өзбек тилдериндеги тексттерди салыштырып которууга жана ал тексттердин маңызын талдоого үйрөнүшөт;

– алтынчыдан, кыргыз тилин бөтөн тил катары кабыл алуу менен андагы тилдик өзгөчөлүктөрдү айрып билишет;

– жетинчиден, тилдин кыргыз тили менен өзбек тилиндеги категорияларынын жалпылыктары жана өзгөчөлүк жактарын салыштырып үйрөнүшөт.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилин салыштырып үйрөтүү үчүн ар түрдүү багыттагы көнүгүүлөр системасы абдан зарыл жана анын окутуу процессине сунушталышы жакшы натыйжаларды берине ишенебиз.

Адабияттар:

1. Боробков А. ред. астында. Узбек тили дарслиги (фонетика, морфология, 1 кism) 5 ва 6-синфлар үчүн. «Урта ва олий мактаб». - Тошкент, 1961.
2. Добаев К. Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун методикасы. «Эл агартуу» журналы. №9-10, 1999. 30-б.
3. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу. - Ош, 2002.
4. Үсөналиев Т. «Эл агартуу» журн., №1-2. - 2004. - 7-б.
5. Ураимов К.М., Шишкараева А.К.... // ОшМУнун жарчысы. /атайын чыгарылыш, 2-бөлүм. Ош, 2004. - 106-108-бб.
6. Ураимов К.М. Улуттук эмес мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери. (Окуу усулдук колдонмо). - Б.: «Бийиктик плюс», 2019. - 160-б.
7. Ураимов К.М. Өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери. (окуу усулдук колдонмо). - Б.: «Жак-Принт», 2012. - 58-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Шакирова М.Р.